

Journal of Social Intervention: Theory and Practice –
2018 – Volume 27, Issue 4, pp. 48–68
<http://doi.org/10.18354/jsi.535>

ISSN: 1876-8830

URL: <http://www.journalsi.org>

Publisher: Utrecht University of Applied Sciences,

Faculty of Society and Law, in cooperation with

Utrecht University Library Open Access Journals

Copyright: this work has been published under a

Creative Commons Attribution-Noncommercial-No

Derivative Works 3.0 Netherlands License

Drs. Christien Muusse is cultureel antropoloog en werkzaam als Wetenschappelijk-medewerker bij het Trimbos-instituut, afdeling re-integratie.

Caroline Place, MSc is criminoloog en werkzaam als onderzoeker/ beleidsadviseur bij de gemeente Breda.

Ten tijde van het onderzoek was ze als wetenschappelijk medewerker werkzaam bij het Trimbos-instituut, afdeling re-integratie.

Drs. Sonja van Rooijen is sociaal wetenschapper en werkzaam als senior wetenschapper bij GGZ Noord-Holland-Noord, ten tijde van het onderzoek was ze werkzaam als senior wetenschappelijk medewerker van het Trimbos-instituut.

Correspondence to: Christien Muusse

E-mail: cmuusse@trimbos.nl

Received: 15 January 2018

Accepted: 26 April 2018

Category: Practice

CHRISTIEN
MUUSSE,
CAROLINE PLACE,
SONJA VAN
ROOIJEN

GEWOON WONEN OP EEN BOERDERIJ? EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

ABSTRACT

Normal living on a farm? An innovative residential facility for people with complex needs

The article describes “de Boerderij” (“the Farm”), a residential project in Utrecht. This is an innovative housing facility for people with complex problems and needs. Its residents are people who – through a combination of addiction, psychiatric and behavioural problems – have faced repeated processes of exclusion. They had previously ended up on the street, in prison or in closed mental health wards. Existing housing facilities were inappropriate for the needs of this group, with many having caused considerable disruption and been suspended or evicted. The Boerderij facility

was developed to provide a stable home for this group. Seeking to learn the lessons of previous experiences, the project was not set up with predetermined rules. Rather, mutual learning and improvisation were seen as the essential processes in truly meeting the needs of its residents. This kind of innovative housing facility can be seen as an important link in the deinstitutionalization of Dutch mental healthcare, since stable housing addresses the needs of this group, helping to break the circle of exclusion and hospitalization.

To get a better understanding of the possibility of developing a residential facility that meets the needs of people with complex problems, a qualitative study was conducted at De Boerderij. We wanted to understand how the ideas behind this new residential project are put into practice and what can be learned from the tensions and dilemmas that have arisen.

The study consisted of two phases. All the collected material was subjected to an interpretative analysis according to a grounded coding strategy. First, interviews were held with the initiators of the project and others involved about the ideals and ideas that were applied at the start of the project. The question of what the respondents had hoped to achieve was central to these interviews. The interviews with residents focused on their experiences of living at De Boerderij. Our analysis of the interviews revealed that there were four guiding principles at the start of the project:

1. "Normal living"; the ambition of the initiators of the project to create a stable and long-term housing facility where people's problems and behaviour would be accepted. The aim was to create a place which people could call "home".
2. Self-management of the facility by the residents, rather than working according to predetermined rules. This was done in the hope of avoiding further exclusion. The rationale was that by minimizing rules, the chance of residents having to leave would also be minimized.
3. Providing care and support based on equality: to achieve this, people without a care background provide daily support at De Boerderij. The idea is that these workers are not subject to preconceived professional ideas and knowledge, and are therefore able to build up a personal relationship with residents more easily.
4. Intensive cooperation between the supported housing team and the treatment team from the mental health care institution. Again, to break the cycle of exclusion, it was seen as necessary to provide both psychiatric treatment and (housing) support in an integrated and coordinated manner. This way, care could be scaled up quickly if necessary, to avoid people dropping out of care or having to leave the housing facilities.

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

In the second phase of the research, a small-scale ethnographic study was conducted at De Boerderij to see how the ideals and principles were being put into practice. This analysis showed that these ideals had sometimes given rise to ambivalences and tensions in practice. In the article, the authors argue that different interpretations of the notion of autonomy are central in these tensions. On the one hand, in reference to the concept of individual autonomy and self-determination, staff emphasize an almost unconditional acceptance of residents and their behaviour on the part of caregivers. This interpretation of the concept of autonomy makes the setting of rules problematic because this is perceived as compromising the autonomy of the residents. In practice, however, the acceptance of transgressive behaviour leads to unsafe situations for residents and staff and thus clashes with the ideal of “normal living” for the group.

On the other hand, we also saw that there is a high level of acceptance among staff that residents are living with disabilities and therefore cannot always live up to the ideal of autonomous citizenship. For example, in the practice of daily caregiving, a lot of household work is done by staff rather than the residents, and residents are not held accountable for the running of the facility. This also undermines the ideal of self-management. In the article, we argue that the third and more relational concept of autonomy that we observed, whereby rules are defined from within the relationship between residents and staff, fosters an environment in which staff and residents can realize the ideal of creating a stable home for the group. Setting rules within a relational context enables staff to take the project forwards and reduce problematic behaviour.

Key words

Homeless care, relational autonomy, sheltered housing, deinstitutionalization

SAMENVATTING

Gewoon wonen op een boerderij? Een innovatief woonproject voor een complexe doelgroep

Dit artikel beschrijft een onderzoek naar “de Boerderij”: een innovatief woonproject voor mensen waarbij het door een combinatie van bijvoorbeeld verslaving, psychiatrische problemen of gedragsproblemen niet is gelukt om binnen de bestaande woonvoorzieningen een (langdurige) woonplek te vinden als alternatief voor (gesloten) verblijfsafdelingen, de gevangenis of de straat.

Het idee achter de Boerderij is dat door een minimum aan regels, ondersteuning vanuit gelijkwaardigheid en het bieden van ruimte voor zelfmanagement een plek ontstaat die deze

groep de mogelijkheid biedt “gewoon te wonen” en zo de cirkel van uitsluiting te doorbreken. Een sluitende samenwerking tussen gespecialiseerde GGZ (behandeling) en woonondersteuning wordt als noodzakelijk gezien om het project te laten slagen. Een kwalitatief onderzoek naar de idealen achter het project en de praktijk van de Boerderij, toont aan dat het tot stand brengen van deze idealen leidt tot een aantal spanningsvelden.

Onze analyse laat zien dat verschillende invullingen van het begrip autonomie hierin centraal staan. Op bepaalde momenten treedt het team van de Boerderij bewoners tegemoet als autonome burgers die zelf eigen keuzes maken. Vanuit deze benadering is er veel tolerantie en wordt veel gedrag geaccepteerd, ook grensoverschrijdend gedrag. Dit brengt op sommige momenten het ideaal van “gewoon wonen” in gevaar, omdat op die manier onveilige situaties kunnen ontstaan. Op andere momenten ligt de nadruk juist op de kwetsbaarheid van bewoners en wordt veel van bewoners overgenomen, wat op gespannen voet staat met het ideaal van zelfmanagement. Vanuit een derde geobserveerde invulling van autonomie, wordt begrijpelijk hoe juist binnen de relatie en “het nabij zijn” ondersteuners en huismeesters bewoners kunnen structureren en begrenzen.

Trefwoorden

Dakloosheid, relationele autonomie, begeleid wonen, de-institutionalisering

INLEIDING

In de afgelopen tachtig jaar zijn binnen de geestelijke gezondheidszorg verschillende keren en onder verschillende benamingen pogingen gedaan de zorg te vermaatschappelijken. Onder de noemers van de-institutionalisering, vermaatschappelijking en ambulantisering werd gestreefd naar het afbouwen van psychiatrische bedden en het opbouwen van ambulante of wijkgerichte zorg. Aan dit streven lagen steeds zowel (kosten)efficiëntie-overwegingen als idealen over goede zorg ten grondslag. In de jaren 70 werd bijvoorbeeld vanuit een analyse van psychiatrische ziekenhuizen als “totale instituties”, waarin patiënten hun identiteit en zelfstandigheid werd ontnomen, gepleit voor wijkgerichte psychiatrie en inclusie (zie Goffman, 1963). Meer recentelijk wordt het streven naar ambulantisering verbonden met idealen over autonomie en burgerschap, participatie en herstel (Muusse & Van Rooijen, 2015; Van Hoof, Van Erp, Boumans & Muusse, 2014). Bij het streven mensen minder vaak en korter op te nemen in psychiatrische ziekenhuizen en doorstroom te creëren naar woonvoorzieningen “in de wijk”, is het van belang dat er ook passende voorzieningen worden gecreëerd voor mensen met een combinatie van verslaving, psychiatrische

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

of gedragsproblemen, als alternatief voor (gesloten) verblijfsafdelingen, de gevangenis of de straat (Maas, Al Shamma, Altena, Jansen & Wolf, 2012; Muusse, Van Wamel & Van Rooijen, 2012; Tsai, Bond, Salyers, Godfrey & Davis, 2010).

In Utrecht hebben Lister (beschermde en begeleid wonen) en het For ACT-team¹ in 2015 de handen inéén geslagen. Ze willen voor de groep mensen die door hun complexe problematiek binnen de bestaande woonvoorzieningen niet langdurig een plek weet te vinden een nieuw woonproject creëren waarin dat wel moet gaan lukken. In dit artikel schetsen we allereerst de dagelijkse praktijk van “de Boerderij”, door te beschrijven welke idealen ten grondslag lagen aan het project en hoe deze vorm krijgen in de praktijk. Vervolgens gaan we dieper in op het begrip “autonomie”. Uit de analyse van het verzamelde materiaal blijkt namelijk dat dit één van de kernbegrippen is om beter te begrijpen hoe hulp aan deze doelgroep vorm kan krijgen, maar ook dat verschillende opvattingen van dit begrip in de praktijk naast elkaar bestaan en soms met elkaar conflicteren.

ACHTERGROND

De Boerderij is een woonvoorziening zonder directe burens in het buitengebied van Utrecht. De voormalige boerderij biedt huisvesting aan twaalf tot zeventien mannen en vrouwen, die door een combinatie van gedragsproblemen, jarenlange verslaving en of psychiatrische problemen tot nu toe geen stabiele huisvesting konden vinden. Het projectplan beschrijft dat deze groep eerder verbleef in andere woon/opvangvoorzieningen, (gesloten) opname afdelingen of de gevangenis. Ook is een aantal bewoners direct afkomstig van de straat omdat ze niet (langer) welkom waren in voorzieningen voor maatschappelijke opvang in Utrecht. De Boerderij wil deze groep mensen een plek bieden om langdurig “gewoon te wonen”.

Bewoners wonen in het gebouw van de Boerderij zelf, of in wooneenheden op het erf van de Boerderij. De wooneenheden zijn zelfstandige units en hebben een kleine keuken en eigen sanitaire voorzieningen. Bewoners worden ondersteund door een woonteam bestaande uit een locatiewaard, een zorgcoördinator en een aantal huismeesters. Huismeesters zijn mensen zonder zorgopleiding, die zijn aangenomen op een open houding, affiniteit met de doelgroep en levenservaring. Behandeling wordt geboden door een Forensisch ACT-team.

De Boerderij past in het eerder ingezette beleid van de gemeente Utrecht, gericht op het verbeteren van de leefsituatie van (verslaafde) dak- en thuislozen en tegelijkertijd op het verminderen van de overlast die deze groep veroorzaakt. Dit project begon in 2000 onder de

titel "Binnenplaats" (Vermeulen, Toet & Van Ameijden, 2005). Er werden hostels ingericht waar langdurig dakloze en verslaafde mensen konden verblijven. Dit beleid is succesvol geweest: het aantal daklozen in Utrecht daalde zo sterk dat enkele hostels inmiddels weer zijn gesloten. Ondanks dit succes blijft er een groep die geen baat lijkt te hebben bij het gecreëerde woonaanbod en waarbij het niet lukt om langdurig een stabiele woonplek te creëren. Voor deze groep wordt gezocht naar alternatieve woonvoorzieningen, waar de Boerderij er één van is. Het opzetten van de Boerderij is een vorm van pionieren: juist omdat andere beproefde methoden zoals Housing first of Skaeve Huze² ook voor deze groep geen oplossing bieden, wordt er geprobeerd een vernieuwende vorm van wonen op te zetten. Het innovatieve karakter van deze aanpak ligt in de nadruk op de in aanvang open structuur: de opzet van de voorziening en huisregels worden in samenspraak met bewoners opgesteld. Opvallend is ook dat bij de Boerderij huismeesters zijn aangemenen: mensen die nadrukkelijk geen hulpverleningsachtergrond hebben en die bewoners ondersteunen vanuit het idee van normalisering en presentie (er zijn). Dit wordt gedaan door het inzetten op het opbouwen van een relatie met bewoners, als basis voor alle volgende stappen.

Met de hierboven beschreven benadering onderscheidt de Boerderij zich van andere voorzieningen die zich richten op een vergelijkbare doelgroep: veelal mensen die binnen een forensisch kader worden opgevangen. Vaak is de insteek bij dergelijke voorzieningen directief: heldere huisregels en een strakke structuur, bijvoorbeeld via verplichte dagbesteding (zie Place & Van Rooijen, 2011). In de Boerderij wordt onderzocht of en hoe het anders kan, vanuit de ervaring dat het de doelgroep binnen andere instellingen niet is gelukt om zich aan de gestelde regels te houden en er langere tijd te wonen. Uitgangspunt is juist een open benadering en het inzetten op gezamenlijkheid, waarbij zelfsturing en eigen regie belangrijke uitgangspunten zijn. Een ander vernieuwend punt is de nauwe samenwerking tussen zorg en woonbegeleiding. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de kennis en expertise van behandelaars vanuit de zorg van het For ACT-team en een locatiehoofd van Lister die eerder hostels in Utrecht heeft opgezet voor langdurige gebruikers. Deze samenwerking is ook elders beschreven als een essentieel onderdeel in het vormgeven van passende zorg. Zo noemt de Commissie Dannenberg samenwerking en flexibele opschaling van begeleiding en zorg als een van de uitdagingen in het vormgeven van meer gevarieerde en inclusieve vormen van wonen in de wijk (Adviescommissie toekomst beschermd wonen, 2015).

PRAKTIJKONDERZOEK NAAR DE BOERDERIJ

Dit artikel is gebaseerd op een praktijkonderzoek naar de Boerderij. Het onderzoek is opgezet vanuit de wens van de betrokken instelling voor begeleid wonen (Lister) om dit project te volgen

en meer te leren over wat er in de praktijk goed gaat, maar ook wat nog lastig is. Het onderzoek richtte zich op de vraag wat de onderliggende waarden zijn van waaruit betrokkenen handelen, hoe deze waarden in de praktijk van de Boerderij worden vormgegeven en hoe er wordt omgegaan met knelpunten en dilemma's in die praktijk. Vanuit deze analyse werden er verbeterpunten voor de praktijk geformuleerd. Het onderzoek was kwalitatief van aard en ingedeeld in twee fasen. Eerst hebben er semigestructureerde (groeps)interviews plaatsgevonden met de zorgcoördinatoren en teamleiders van het woonteam (Lister) en het behandelteam (For ACT-team). In deze eerste fase zijn daarnaast groepsinterviews gehouden met de medewerkers van beide teams. Deze interviews gingen over de doelstelling en idealen van de Boerderij en dilemma's die ze in de praktijk tegen kwamen bij het realiseren van deze idealen.³ De interviews zijn opgenomen en uitgeschreven. De interviewverslagen zijn open gecodeerd in het programma Maxqda (12.0.3). In een tussentijds verslag zijn op basis van deze analyse vier kernthema's over de doelstelling en idealen van de Boerderij geformuleerd. In het tussentijdse verslag is ook een aantal vragen geformuleerd die richting gaven aan de observaties in het tweede deel van het onderzoek, naar de praktijk van de Boerderij. Naast deze interviews met betrokkenen over de idealen van het project, zijn in de eerste onderzoeksfase zes bewoners individueel geïnterviewd over hun ervaringen op de Boerderij.

In een tweede fase van het onderzoek is veldwerk verricht op de Boerderij zelf. Het doel van deze observaties was om te onderzoeken hoe de geformuleerde doelstellingen en idealen – zoals geformuleerd in de interviews en vastgelegd in het tussentijds verslag – in de praktijk werden gebracht. De twee onderzoekers liepen vijf dagdelen mee (dag en avond) en observeerden de dagelijkse gang van zaken op de Boerderij. Tijdens de observatiemomenten namen de onderzoekers een rol aan die te vergelijken is met een stagiair in een zorgsetting: ze liepen mee met de medewerkers en probeerden zoveel mogelijk in te voegen in de praktijk. Zo verrichtten ze kleine taken als helpen met het dekken van de tafel, of het doen van de afwas. Naast het plegen van observaties werden ook informele gesprekken gevoerd met medewerkers en bewoners en is achteraf en soms ter plekke doorgevraagd op hetgeen geobserveerd werd. Daarnaast waren de onderzoekers aanwezig bij verschillende overleggen van het team van de Boerderij, het bewonersoverleg, overleggen tussen het begeleidingsteam en behandelteam en bij een bespreking van de coördinatoren werkzaam op de Boerderij.

Van alle observaties is verslag gedaan in veldnotities. Deze notities en de eerdere interviewverslagen zijn door beide onderzoekers gelezen, becommentarieerd, en open gecodeerd in het programma Maxqda (12.0.3). Deze codering vond deels selectief en deels open plaats (Boeije, 2014): eerst is een aantal hoofdcodes opgesteld, op basis van de eerdere analyse. Vervolgens is in het materiaal gekeken hoe deze idealen in praktijk werden gebracht en welke

spanningsvelden daarbij ontstonden. Hierbij werd gebruik gemaakt van beschrijvende en interpretatieve codes. Na de eerste ronde van coderen zijn de codes geclusterd om te komen tot de definitieve codeboom. Zes maanden na afloop van het onderzoek is er een gesprek geweest met alle betrokkenen, omdat de werkwijze van de Boerderij op een aantal punten was aangepast.

Omgang met materiaal

Voor het afnemen van de interviews is aan bewoners en medewerkers toestemming gevraagd en zijn er afspraken gemaakt over het gebruik van materiaal. Respondenten konden de interviewverslagen inzien. Een enkeling heeft dat ook gedaan. Voor de participerende observatie zijn medewerkers en bewoners geïnformeerd tijdens een lunchbijeenkomst en is een folder met informatie over het onderzoek met foto's van de onderzoekers verspreid (in de openbare ruimtes en in de postvakjes van bewoners). Op deze manier was iedereen zoveel mogelijk op de hoogte van het onderzoek en hadden bewoners ook de keuze om niet met ons in gesprek te gaan. In de verslaglegging zijn tot de persoon herleidbare kenmerken (naam, maar ook kenmerkende uiterlijkheden of bezittingen) weggelaten of aangepast.⁴

UITGANGSPUNTEN EN PRAKTIJK

Uit de analyse van de interviews over de idealen en ideeën voor de boerderij zijn we gekomen tot vier kernthema's die volgens de betrokkenen ten grondslag liggen aan het project de Boerderij:

- “Gewoon wonen” als ideaal
- Zelfsturing als ideaal
- Werken vanuit gelijkwaardigheid en nabijheid
- Samenwerking tussen behandeling en begeleiding

Hieronder worden deze uitgangspunten toegelicht. Vervolgens wordt beschreven in hoeverre de uitgangspunten in de praktijk gerealiseerd worden en welke spanningsvelden daarbij spelen.

“Gewoon wonen” als ideaal

Het ideaal

In de gesprekken over uitgangspunten van de Boerderij met betrokkenen, blijkt het creëren van een stabiele woonplek om “gewoon te wonen” één van de gedeelde doelstellingen. Met “gewoon

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

wonen" wordt het streven bedoeld om ook voor deze groep een woonplek te creëren buiten een opnameafdeling, of gevangenis. Dat dit voorheen nog niet is gelukt, is volgens de betrokkenen niet alleen te wijten aan de problematiek van bewoners, maar ook aan het in gebreke blijven van zorgvoorzieningen om een passend aanbod te creëren voor deze groep. Dit "gewoon wonen" dient tevens een maatschappelijk belang; het terugdringen van overlast. In de Boerderij willen de samenwerkende partijen deze groep cliënten een kans bieden op een stabiele woonomgeving met als ambitie om "niemand los te laten".

De praktijk

Hoe krijgt dit ideaal van "gewoon wonen" vorm binnen de Boerderij? Er is bij aanvang van het project voor gekozen om slechts twee basisregels te hanteren: bewoners mogen alleen alcohol en drugs gebruiken op hun eigen kamer en ze mogen anderen geen overlast bezorgen. Het idee achter een minimum aan regels is dat bewoners elders geschorst of weggestuurd werden omdat het conformeren aan afspraken en regels niet lukte. Er is veel vrijheid: bewoners hebben geen verplichte dagbesteding, bezoek is op elk moment welkom en bewoners kunnen zich aanmelden om tegen vergoeding huishoudelijke taken te verrichten, maar dat hoeft niet. Er wordt drie keer per dag een maaltijd aangeboden, maar bewoners kunnen er ook voor kiezen zelf te koken: ze krijgen dan leefgeld.

Belangrijk bij het creëren van een plek om te wonen is ook het begrip ruimte: niet alleen in de overdrachtelijke betekenis (de begeleiding geeft ruimte aan het anders-zijn van bewoners), maar ook in de fysieke omgeving van de Boerderij. Door de ruime opzet en de losstaande wooneenheden op het terrein kan er veel, zonder dat dit gelijk leidt tot conflicten met anderen. Harde muziek draaien, een huisdier, je kamer inrichten en schilderen; er zijn weinig beperkingen.

Op de Boerderij wordt hard gewerkt om een aantal dingen *niet* te laten gebeuren: voorkomen dat mensen weer worden opgenomen, in de gevangenis terechtkomen, langdurig geschorst worden of op straat belanden. Het doel om mensen een woonplek voor langere tijd te bieden, is ook terug te zien in het handelen van huismeesters en coördinatoren. Onder het adagium "wij laten niet los", wordt niet snel geschorst. Als mensen toch geschorst worden, wordt er gezocht naar een alternatieve, tijdelijke plek en tijdens een schorsing wordt contact onderhouden. Bewoners kunnen na een zogenoemd herstelgesprek terugkomen.

In de eerste twee jaar van het project was er één bewoner waarbij het niet gelukt is een manier te vinden om bij de Boerderij te blijven wonen en twee bewoners zijn om andere redenen verhuisd. In

die zin slaagt de Boerderij in haar opzet. Maar het is niet onproblematisch dit vol te houden. Er zijn regelmatig escalaties, grensoverschrijdend gedrag van bewoners en soms onveilige situaties voor medebewoners en personeel. Dit plaatst de ondersteuners voor een dilemma: hoe houden we vast aan ons ideaal om niet los te laten op momenten dat een situatie dreigt te escaleren? Wanneer en hoe wordt overgegaan op beheersmatige maatregelen? In het tweede deel van dit artikel zullen we laten zien dat de invulling van het begrip autonomie een belangrijke rol speelt in deze discussie over het stellen van grenzen en het aanbrengen van structuur.

Zelfsturing als ideaal

Het ideaal

Vanaf het begin is ingezet op zelfsturing en de inbreng van bewoners. Medewerkers van de Boerderij hopen aansluiting te kunnen maken met de doelgroep door van tevoren niet allerlei regels vast te stellen, maar bewoners hierin te betrekken. Het idee is om bewoners te laten samenleven op een plek waar zij gestimuleerd worden dingen te doen die zijzelf voor ogen hebben. Het streven is om de Boerderij zoveel mogelijk “consumer run” op te zetten, te beginnen met het in samenspraak met bewoners/vertegenwoordigers bepalen van de opzet van de voorziening, de huisregels en de dagelijkse gang van zaken. Het streven is ook dat bewoners een rol hebben bij zowel het aannemen van nieuwe bewoners als medewerkers en dat bewoners zelf zoveel als mogelijk het huishouden draaiende houden (schoonhouden van woonomgeving, boodschappen doen, koken, taken verdelen).

De praktijk

De praktijk blijkt echter weerbarstig en met name het idee om bewoners verantwoordelijkheid te laten nemen voor de voorziening is lastig vorm te geven. Tijdens het veldwerk zagen we dat bewoners eerder een passieve dan actieve houding hebben als het gaat om het dagelijks draaiende houden van de voorziening. De opzet – waarbij bewoners een vergoeding krijgen voor huishoudelijke klusjes – versterkt deze houding. Taken als afwassen, koken of schoonmaken worden daarmee niet als vanzelfsprekend onderdeel van een huishouden verondersteld, maar als manier om aan geld (c.q. middelen) te komen. De opkomst voor de bewonersvergaderingen is vaak laag. Bewoners gaan zeker banden met elkaar aan, maar een echte groep die gezamenlijk verantwoordelijkheid neemt voor de woonomgeving, lijkt zich niet te vormen. Het oorspronkelijke idee om bewoners als groep zelf zorg te laten dragen voor de voorziening, wordt dan ook al snel losgelaten.

Werken vanuit gelijkwaardigheid en nabijheid

Het ideaal

Een duidelijke overeenkomst in de interviews met huismeesters, behandelaren van het ACT-team en initiatiefnemers van de Boerderij is dat ze het in het project “anders willen doen” dan andere voorzieningen. Het aangaan van een persoonlijke relatie, los van bestaande methodieken of richtlijnen, en het volledig accepteren van de bewoner worden als de essentie van dit “anders doen” gezien. Om dit te realiseren is ervoor gekozen om de dagelijkse zaken op de Boerderij te laten verzorgen door huismeesters. Zij zouden makkelijker kunnen aansluiten bij de bewonersgroep en “authentiek” zijn, is het idee, omdat veel bewoners eerder negatieve ervaringen hebben gehad met zorgprofessionals en de huismeesters niet belast zijn met een zorgachtergrond.

De praktijk

Uit de gesprekken met bewoners zien we dat de manier van begeleiden op de Boerderij hen inderdaad iets biedt wat ze op andere plekken niet vonden: een plek waar ze zichzelf kunnen zijn zonder “op de huid te worden gezeten” door begeleiders en een plek waar bewoners zich gezien en gehoord voelen:

Ze doen niks achter je rug. Het is gewoon anders. Ik word als mens behandeld en niet als een patiënt of als een junk (...). Al gebruik je, weet je. Maakt niet uit voor hen. Je blijft gewoon op één lijn (...). Dit is toch een soort familie van me (interview bewoner).

Tijdens het veldwerk is de ongedwongenheid en de informele manier van omgang tussen medewerkers en bewoners voelbaar. Het kantoor is bijvoorbeeld niet een plek voor de medewerkers waar ze zich kunnen terugtrekken. Medewerkers doen hier wel hun administratie en registratie, maar het is net zo goed een plek van de bewoners. Zij lopen er in en uit; voor hun post, geld, bepaalde etenswaren, een vraag of voor de telefoon. In die zin is de Boerderij vanaf het begin geslaagd in een belangrijke doelstelling: de relatie leggen met een groep waarbij dit eerder niet of moeizaam ging en hen langdurig te laten wonen. Hoe de ondersteuning precies vorm krijgt binnen de Boerderij verschilt van bewoner tot bewoner en vraagt behoorlijk wat van de medewerkers, die niet werken vanuit duidelijke regels en structuur, maar vooral inzetten op de relatie.

Uit het materiaal komt een duidelijk onderscheid naar voren dat wordt gemaakt tussen huismeesters en behandelaren als het gaat over werken vanuit nabijheid en gelijkwaardigheid.

Huismeesters worden eigenschappen toegedicht die behandelaren uit het ACT-team niet hebben en vica versa. Zo worden huismeesters "authentiek" genoemd en behandelaren omschreven al mensen die professioneel en methodisch werken. Een andere beschrijving die we tegenkwamen was: "huismeesters werken vanuit hun buik en niet vanuit hun hoofd". Huismeesters worden geacht zonder te veel methodische kennis direct te handelen en nabij te zijn en de meer professionele zorg en begeleidingstaken over te laten aan de coördinator en het behandelteam. Omdat er echter niet op alle momenten een zorgprofessional aanwezig is waar huismeesters op kunnen terugvallen, vraagt dit veel van huismeesters. Deze tegenstelling tussen huismeesters en behandelaren zagen we ook in discussies over wanneer gedrag te begrenzen of juist bewoners vrijheid te geven. Huismeesters werden gezien als degenen die inzetten op de relatie en daardoor niet kunnen begrenzen, en behandelaren als professionals die wel ingrijpen. Deze strikte tegenstelling komt niet overeen met de veel complexere praktijk waarin ook behandelaren van For ACT-team werken vanuit de relatie. Zo ook is evident dat huismeesters de bewoners wanneer nodig eveneens begrenzen. Bovendien lijkt het denken vanuit deze dichotomie niet helpend om gezamenlijk vorm te geven aan de idealen achter het project.

Intensieve samenwerking behandeling en begeleiding

Het ideaal

De samenwerking tussen behandeling en begeleiding is een belangrijk uitgangspunt van het project, vanuit de overtuiging dat beide elkaar nodig hebben om deze groep bewoners met vaak complexe (gedrags)problemen ondersteuning te bieden. Idealiter wordt er vanuit de verschillende perspectieven en vaardigheden van de huismeesters en behandelaren gewerkt aan het creëren van een gemeenschappelijke manier om in de Boerderij "het beste van twee werelden" samen te brengen.

De praktijk

Vanaf het begin van het project verloopt de samenwerking tussen het behandelteam en woonteam van de Boerderij op een aantal punten moeizaam. We noemden al de gecreëerde dichotomie tussen behandelaren en huismeesters als het gaat om werken vanuit nabijheid. Eén ander belangrijk punt in de samenwerking is het begrip verantwoordelijkheid. In de Boerderij worden risico's genomen om tegemoet te komen aan het ideaal om bewoners niet los te laten. Maar wiens

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

risico is dat precies? De samenwerking is soms lastig. Dit komt ter sprake in een groepsinterview met het For ACT team:

Behandelaar 1: "Dat is al vaker gebeurd, die raken in een psychose, die raken naar de klote, die gaan bijna dood ... Dan moet je als behandelaar in de psyche, dan moet je gewoon zeggen: wij doen dit! [ingrijpen]"

Behandelaar 2: "De Boerderij vindt het soms lastig, want ze hebben een andere band met de patiënten, die vinden het soms lastig om dan te zeggen: jongens jullie hebben gelijk, hij moet opgenomen worden. Daar zijn echt wel goede gesprekken over geweest."

Behandelaar 3: "En dat gaat over: wanneer grijp je in."

Behandelaar 2: "Ja, wij vinden dan vaak dat we eerder moeten ingrijpen." (groepsinterview For ACT-team)

Een samenwerking tussen het For ACT-team en het team van de Boerderij waarin ingrijpen daadwerkelijk wordt gezien als gedeelde verantwoordelijkheid is ten tijde van het onderzoek nog niet gevonden en de afstemming tussen beide teams behoeft steeds opnieuw aandacht. Het For ACT-team heeft de verantwoordelijkheid in te grijpen bij gevaar. Het team van de Boerderij geeft aan dat beslissingen naar hun idee soms eenzijdig door het For ACT worden genomen. Zij hebben dan het gevoel met lege handen te staan, terwijl ze bezig waren vanuit de relatie met de bewoner escalaties op te lossen en juist in dat proces ondersteuning vanuit behandelaars wensten. Ook hierin verkeert het project in een leerproces: steeds weer worden er aanpassingen gedaan om de samenwerking meer te stroomlijnen. Er worden bijvoorbeeld twee For ACT-teamleden aangewezen die als vaste contactpersonen op vaste tijden langskomen en dan ook contact met de huismeesters onderhouden. De communicatie en informatieoverdracht loopt daardoor beter, maar het ideaal om als één team bewoners te ondersteunen en behandeling en begeleiding bij elkaar te laten invoegen, is losgelaten.

AUTONOMO BURGERSCHAP: TUSSEN KWETSBAARHEID EN ZELFBEPALING

Tijdens het veldwerk was er sprake van een reeks vrij heftige escalaties en incidenten, zoals fysiek geweld tussen bewoners, waarbij ook de veiligheid van medewerkers en bewoners in het geding

kwam. Door de incidenten stond het ideaal van nabijheid en acceptatie van het gedrag van bewoners soms op gespannen voet met de veiligheid van bewoners en medewerkers, en daarmee de doelstelling van het project om juist voor deze groep een stabiele woonplek te creëren. Wel of niet ingrijpen en op welke manier, was een belangrijk onderwerp van gesprek in het team én met bewoners. De analyse van het onderzoeksmateriaal wees uit dat de vraag naar het wat en hoe van ingrijpen en begrenzen, nauw samenhangt met verschillende invullingen van het begrip autonomie en de daarmee samenhangende visie op burgerschap. We zagen op de Boerderij dat er soms een eenzijdige nadruk wordt gelegd op kwetsbaarheid van bewoners (en de grenzen van hun autonomie) terwijl op andere momenten juist de individuele autonomie van bewoners werd benadrukt met een grote nadruk op zelfbepaling en eigen regie. We laten zien dat een derde, meer relationele invulling van het begrip autonomie voor de praktijk van de Boerderij wellicht een beter handvat biedt om verder invulling te geven aan de relatie tussen medewerkers en bewoners.

Autonomie als zelfbepaling

De huismeester loopt naar de ingang van de Boerderij. Daar is een brievenbus met een groot slot erop. Ik vraag waarom deze op slot zit en waarom bewoners zelf de post niet gaan halen. Dat ligt erg gevoelig geeft hij aan. De brievenbus is al meerdere keren kapot gemaakt door bewoners. Ze jatten pasjes van elkaar e.d. Later begrijp ik dat dat te maken heeft met catfishing. Bij navraag wordt verteld dat sommige bewoners anderen betrekken bij dit soort activiteiten en dat hierbij ook drugs in omloop zijn. Er is aangifte gedaan tegen de bewoner die hierbij betrokken is. Maar is er ook een zekere gelatenheid in de manier waarop er wordt omgegaan met dit soort zaken. De andere onderzoeker vraagt bij een volgend bezoek dit verhaal nog even uit tijdens de afwas. De huismeester die dan dienst heeft, geeft aan er niet veel tegen te kunnen doen: "Het is iets van de bewoners, je kan daar als huismeester niets mee" (uit veldverslag).

Deze casus laat zien dat medewerkers, vanuit het ideaal om bewoners te accepteren zoals ze zijn en het respecteren van hun onafhankelijkheid, sanctioneren soms lastig vinden. Dit spanningsveld gaat samen met een opvatting van autonomie waarin individuele zelfbepaling centraal staat: het idee dat eenieder de keuze heeft te leven hoe hij of zij wil, ook als dat gaat om criminele activiteiten. Binnen deze opvatting is ingrijpen of het stellen van grenzen (tot de grenzen van veiligheid van bewoners zelf of anderen in het geding komen) lastig. Bovendien wordt in de Boerderij het inzetten op acceptatie en zelfsturing door medewerkers gecontrasteerd met de vaak veel meer gestructureerde aanpak voor deze doelgroep in andere voorzieningen, die

juist gericht is op het bieden van kaders, regelmaat en structuur. Beheersing wordt dan gesteld tegenover zelfsturing en acceptatie. Dit contrast is niet altijd behulpzaam in de dagelijkse praktijk van de Boerderij. Door de gecreëerde dichotomie tussen acceptatie en nabijheid aan de ene kant en structuur en regels aan de andere kant, wordt het stellen van grenzen en het aanbrengen van de structuur die soms wel nodig lijkt (en waar bewoners soms om vragen) als lastig ervaren: er wordt veel over structureren gepraat, maar het komt maar moeizaam van de grond. Als er gekozen wordt voor acceptatie en nabijheid, kan je gedrag dan wel begrenzen en zo ja, hoe dan? Bij een aantal medewerkers lijkt dit ook te zorgen voor handelingsverlegenheid, zoals blijkt uit uitspraken als: "mensen wonen hier, dus wij hebben er niets over te zeggen" of "vraag maar aan de cozo".⁵

Autonomie en kwetsbaarheid

De invulling van burgerschap met de nadruk op autonomie en zelfbepaling, staat op gespannen voet met andere situaties die we observeerden. Op die momenten stond niet zelfbepaling, maar juist de acceptatie van de beperkingen en kwetsbaarheden van bewoners en hun ondersteuningsbehoeften voorop. Hierdoor werden impliciet de mogelijkheden van de bewoners tot "autonoom burgerschap" ter discussie gesteld. Dit zagen we bijvoorbeeld in de acceptatie van het team dat bewoners alleen huishoudelijke taken verrichten tegen een vergoeding, omdat het "nu eenmaal gebruikers zijn".

Ik help één van de huismeesters met tafeldekken. Het eten gaat rommelig. Er wordt een trolley naast de tafel gereden door de huismeester en er wordt wat op tafel gezet, mensen lopen langs en pakken wat. Lopen weer weg. Arie zit aan tafel, maar met een ouwe laptop naast zijn bord die hij probeert te maken. (...) Voor een andere bewoner wordt wat achter gehouden. Hij is opeens weggegaan en komt afwezig terug. Er zijn dan nog wat pizza's met champignons maar die lust hij niet. Wat onduidelijks brommend plukt hij de champignons eraf en gooit ze over de tafel. Ik twijfel er wat van te zeggen, doe het maar niet. Huismeesters ruimen later de tafel af zonder terug te komen op het voorval (uit veldverslag).

Er is dus een spanningsveld doordat bewoners op sommige momenten vanuit de visie op autonomie als zelfbepaling betrekkelijk veel vrijheid wordt toegekend en vanuit die optiek ingrijpen als problematisch wordt gezien, terwijl op andere momenten juist de ondersteuningsbehoefte en kwetsbaarheden worden benadrukt en taken worden overgenomen (bijvoorbeeld eten maken, tafel afruimen).

Een relationele invulling van autonomie

Het ideaal van autonomie als zelfbepaling is voor de Boerderij in de praktijk weinig ondersteunend. Dit heeft te maken met twee aspecten. Ten eerste laat het ideaal van autonoom burgerschap in haar uiterste vorm zowel medewerkers als bewoners met lege handen staan, omdat het voorbij gaat aan kwetsbaarheden en beperkingen die de bewoners hebben, bijvoorbeeld door hun gebruik. Daarnaast wijzen Ootes en Pols (2011) erop dat deze invulling van autonomie gaat over individuele cliënten of in dit geval bewoners, maar dat de invulling van autonomie met de nadruk op zelfbepaling geen beschrijving geeft over de rol van hulpverleners of andere betrokkenen. Er is geen verhaal over wat te doen wanneer dingen moeilijk worden, behalve dat dwang als ultieme remedie kan worden ingezet als iemand de veiligheid van zichzelf en anderen op het spel zet.

Maar ook de eenzijdige nadruk op de kwetsbaarheid en het onvermogen van bewoners, en daarmee hun begrensde mogelijkheden tot autonoom burgerschap, is in de praktijk van de Boerderij weinig behulpzaam: het ondergraaft het idee van zelfsturing en motiveert bewoners niet om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor hun woonomgeving. Deze dichotomie tussen de visie op bewoners als autonome burgers versus kwetsbare bewoners lijkt binnen de Boerderij gedeeltelijk te worden overbrugd door een derde invulling van het begrip autonomie. Dit is een meer relationele opvatting die in de Boerderij normalisering wordt genoemd. Deze meer relationele opvatting van autonomie gaat over het creëren van voorwaarden om op de boerderij te kunnen wonen, in relatie met de huismeesters en andere bewoners en met erkenning en acceptatie van het onvermogen van bewoners dat daar ook deel van is.

Voor ons is het steeds zoeken en als iets niet werkt zeggen we: we stoppen ermee. (...) Werkt het niet, dan moeten we het anders doen. Het anders denken en het "omdenken", dat gebeurt hier enorm. We zijn altijd op zoek naar de juiste ingang bij bewoners: niet linksom dan rechtsom.

(...) Zo hebben wij als huismeesters de laatste paar jaar veel bereikt. Het zijn hele kleine dingetjes, maar het zijn wel punten die wij bereiken, dat mensen toch hun medicijnen komen halen, dat ze toch eigen boodschappen gaan doen. Dat ze minder gebruiken zeg ik niet, maar wel dat ze zelfstandiger zijn geworden en een thuisplek voor zichzelf hebben gecreëerd (verslag groepsgesprek huismeesters).

De coördinator noemt dit zoekende proces "normalisering". Hij benadrukt dat juist dit proces een essentiële stap is, en op de Boerderij misschien wel belangrijker dan "grotere idealen" als

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

autonomie en zelfsturing. Het komt tot stand in relatie tussen huismeesters en andere bewoners: in de invulling van normalisatie gaat het om creativiteit, een persoonlijke benadering en een open houding. Het gaat om het zoeken naar mogelijkheden, alternatieven en improvisatie, om een woonplek te creëren waar bewoners tot rust kunnen komen. Zo wordt binnen de relatie aan de ruimte tussen “niets doen” en “dwang” invulling gegeven.

Je kan hier gaan zitten als hulpverlener met je mooie woorden, maar daar prikken ze dwars doorheen. Als je op een “normale” manier, op hun manier, tegen ze praat en doet, laat je zien dat je er ook voor ze bent. Maar als het mis gaat moet je er wel staan. Zo van: “tot hier en niet verder”. Het gaat om die combinatie: dat je dat ook op een normale manier kan zeggen zonder dreigen (...). Het gaat over grenzen stellen, maar het gaat ook over laten zien dat je er bent bij teleurstellingen (groepsinterview team Boerderij).

In de discussies rond begrenzing zou dit relationele aspect binnen de Boerderij nog meer benoemd kunnen worden. Het gecreëerde spanningsveld dat wij signaleerden tussen zelfbepaling enerzijds en overnemen en zorgen anderzijds, kan zo worden overbrugd. Expliciteren hoe juist vanuit het “nabij zijn” kan worden begrensd op een manier die bewoners niet uitsluit, kan handvatten geven om beter om te gaan met escalaties die plaatsvinden op de Boerderij.

BESCHOUWING

De Boerderij is een belangrijke schakel in het zorglandschap in Utrecht: ze biedt langdurige opvang voor een groep inwoners die voorheen niet in staat leek ergens langdurig te verblijven. De Boerderij maakt ruimte voor deze groep: fysieke ruimte door een plek te bieden waar meer kan dan in andere voorzieningen maar ook ruimte voor het gedrag en wensen van bewoners. Het is daarmee één van de voorzieningen die een aanbod realiseert voor mensen die elders moeilijk een plek vinden. Daarmee is het een belangrijke schakel om zorg voor deze groep mensen te organiseren.

De praktijk van de Boerderij laat zien dat dit niet altijd een gemakkelijke opgave is. Hoewel de Boerderij is geslaagd in haar belangrijkste missie: het mogelijk maken voor een groep mensen om “gewoon te wonen” (waar dat voorheen niet lukte), staan de medewerkers ook voor een aantal belangrijke vraagstukken. Een belangrijk punt is het vormgeven aan regelgeving en structuur, binnen de context van de Boerderij. Het team van de Boerderij heeft een radicale keuze gemaakt om aan te sluiten bij de leefwereld van de bewoner en het “anders”

te doen. Zij ervaren echter een lastig dilemma: bewoners tegemoet treden als autonome burgers die zelf eigen keuzes maken versus kwetsbare bewoners met een (onuitgesproken) ondersteuningsbehoefte. Dit dilemma werkt in de hand dat zowel de mogelijkheden om in te grijpen als het tegemoet komen aan de ondersteuningsbehoeften van bewoners soms problematisch is.

Dit spanningsveld tussen het respecteren van autonomie en ingrijpen is vaker beschreven (zie ook Bransen, 2015; Hendriks, Frederiks & Verkerk, 2008; Muusse & Van Rooijen, 2015). Vaak wordt daarbij gerefereerd aan een opvatting van autonoom burgerschap die sterk verbonden is met het ambulantiseringstreven van de ggz (zie ook Pols, 2016), waarbij autonomie vaak gelijk wordt gesteld aan eigen bepaling van het individu: "leidraad is dat eenieder voor zichzelf de vraag kan beantwoorden hoe hij of zij een goed leven leidt" (Bauduin, 2001). Widdershoven (Widdershoven, Berghmans & Molewijk, 2000) wijst erop dat een dergelijke invulling van het autonomiebeginsel met de nadruk op zelfbepaling, eenzijdig is. Een legitieme reden voor ingrijpen is dan alleen de wens van de cliënt of bewoner, tenzij de grenzen van veiligheid voor een patiënt zelf of een ander worden overschreden. Anderzijds blijkt uit het onderzoek naar de Boerderij dat een eenzijdige nadruk op kwetsbaarheid en de ondersteuningsbehoeften van bewoners weer weinig ruimte laat voor zelfsturing en de autonomie van bewoners. De nadruk op kwetsbaarheid creëert een dichotomie tussen bewoners en "burgers" waarin de laatsten voor de eersten moeten zorgen. Dit strookt niet met de doelstelling van de Boerderij, gericht op "gewoon wonen" en in bredere zin de doelstelling van de ggz dat mensen zoveel mogelijk in de samenleving moeten integreren.

Door praktijksituaties op de Boerderij nauwkeurig te bekijken lijkt een meer relationele opvatting van autonomie en burgerschap, binnen de Boerderij verwoord als "normalisering", een meer vruchtbare benadering om aan de eigen doelstelling te voldoen. In deze benadering staat het idee centraal dat eenieder afhankelijk is van anderen en dit maakt begrijpelijk hoe ondersteuners en huismeesters, juist binnen de relatie en het "nabij zijn", bewoners kunnen ondersteunen, maar ook indien nodig hun gedrag kunnen structureren en begrenzen. Deze relationele opvatting is ook elders beschreven (Pols, Althoff & Bransen, 2017; Tronto, 1993) en heeft overeenkomsten met de presentie benadering (Baart & Carbo, 2013). Deze benadering sluit aan bij wat op de Boerderij "normalisering" wordt genoemd. Bij normalisering gaat het dan niet primair om het aanpassen van bewoners aan vaststaande maatschappelijke normen. Normalisering wordt gezien als een proces dat vormt krijgt binnen relaties tussen mensen, waarbij in specifieke situaties normen in interactie tot stand komen (Winance, 2007). De verschillende opvattingen van autonomie zijn weergegeven in Figuur 1.

Figuur 1: Verschillende opvattingen van autonomie, waarin óf kwetsbaarheid óf zelfbepaling centraal staat, en een meer relationele opvatting van autonomie die dit spanningsveld overbrugt

Meer aandacht voor deze relationele opvatting van autonomie kan de gecreëerde tegenstelling tussen nabijheid en het aanbrengen van regels en structuur, die in de praktijk van de Boerderij steeds weer tot spanningen leidt, overstijgen.

ACKNOWLEDGEMENT

Dit artikel is gebaseerd op een onderzoek dat is gefinancierd door Lister, instelling voor beschermd wonen. Wij willen alle medewerkers en bewoners van de Boerderij hartelijk danken voor hun medewerking en openheid.

NOTEN

1 ACT staat voor Assertive Community Treatment en is een vorm van intensieve outreachende psychiatrische behandeling. Als dit binnen een forensisch kader plaatsvindt, of bij mensen waarbij zowel zorg/begeleiding als delict-ricomanagement/toezicht een rol spelen (vanwege actueel delict gevaar, wordt er gesproken over forensisch ACT (For ACT).

- 2 Housing first is een project waarin mensen een woning krijgen toegewezen en vervolgens ondersteuning op maat krijgen aangeboden. De doelgroep betreft dakloze mensen met meervoudige problemen die niet of onvoldoende aansluiting vinden bij het bestaande aanbod van (opvang)voorzieningen (zie Maas *et al.*, 2012). Skaeve Huze zijn woonvoorzieningen naar Deens model, voor mensen die eerder veel woonoverlast gaven (zie Singelenberg, 2010). Beide zijn voorbeelden van bestaande projecten die alternatieve woonvorm bieden aan mensen met complexe problemen die geen aansluiting vonden bij het bestaande (beschermd) woonaanbod. Voor een groep mensen in Utrecht waren ook deze voorzieningen niet toereikend. Voor deze groep is de Boerderij opgericht.
- 3 Hoewel de nadruk in deze interviews lag op de idealen en ideeën achter het project, kwamen hier ook voorbeelden uit de praktijk ter sprake. Deze zijn meegenomen in de analyse.
- 4 Het artikel is ter goedkeuring voorgelegd aan de projectleider van de Boerderij en de RvB van Lister.
- 5 Veel gebruikte afkorting voor zorgcoördinator.

REFERENTIES

- Adviescommissie toekomst beschermd wonen (2015). *Van beschermd wonen naar een beschermd thuis: rapport cie Dannenberg*. Den Haag: VNG.
- Baart, A., & Carbo, C. (2013). *De zorgval*. Amsterdam: Thoeis Uitgeverij.
- Bauduin, D. M. J. (2001). *Het goede voor de cliënt: Ethische aspecten van vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg: IJkpunten voor beleid*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Boeije, H. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Den Haag: Boom Lemma.
- Bransen, E. (2015). *Waar bemoei ik me mee? Handreiking voor begeleiders van mensen met een lichte verstandelijke beperking die alcohol of drugs gebruiken*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Hendriks, A., Frederiks, B., & Verkerk, M. (2008). Het recht op autonomie in samenhang met goede zorg bezien. *Tijdschrift voor Gezondheidsrecht*, 1, 2–18. <https://doi.org/10.1007/BF03081467>
- Maas, M., Al Shamma, S., Altena, A., Jansen, N., & Wolf, J. (2012). *Discus Amsterdam: Housing First. Evaluatie van de werkzaamheid*. Nijmegen: UMC Radboud Universiteit, Onderzoeksgroep Maatschappelijke Zorg.
- Muusse, C., & Van Rooijen, S. (2015). *Freedom first, Een onderzoek naar de ervaringen met wijkgerichte ggz-zorg in Triëst, Italië, en de betekenis hiervan voor Nederland*. Utrecht: Lister.

EEN INNOVATIEF WOONPROJECT VOOR EEN COMPLEXE DOELGROEP

- Muusse, C., Wamel, A., & Van Rooijen, S. (2012). *Het vormgeven van woonbegeleiding aan mensen met een dubbele diagnose, Handreiking*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Ootes, S., & Pols, J. (2011). De gift in de langdurige ggz. In S. van Rooijen & J. van Weeghel (Eds.), *Psychiatrische rehabilitatie, Jaarboek 2010–2011* (pp. 63–72). Amsterdam: SWP.
- Place, C., & Van Rooijen, S. (2011). *'De begeleiders staan naast je': De begeleiding van bewoners met complexe psychiatrische en verslavingsproblemen in een beschermde woonvorm. Succesfactoren en knelpunten*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Pols, J. (2016). Analyzing social spaces: Relational citizenship for patients leaving mental health care institutions. *Medical Anthropology*, 35(2), 177–192. <https://doi.org/10.1080/01459740.2015.1101101>
- Pols, J., Althoff, B., & Bransen, E. (2017). The limits of autonomy: ideals in care for people with learning disabilities. *Medical Anthropology*, 36(8), 772–785. <https://doi.org/10.1080/01459740.2017.1367776>
- Singelenberg, J. (2010). *Skaeve Huse*. Rotterdam: SEV-advies.
- Tronto, J. C. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethic of care*. New York and London: Routledge.
- Tsai, J., Bond, G. R., Salyers, M. P., Godfrey, J. L., & Davis, K. E. (2010). Housing preferences and choices among adults with mental illness and substance use disorders: A qualitative study. *Community Mental Health Journal*, 46, 381–388. <https://doi.org/10.1007/s10597-009-9268-6>
- Van Hoof, F., Van Erp, N., Boumans, J., & Muusse, C. (2014). *Persoonlijk en maatschappelijk herstel van mensen met ernstige psychische aandoeningen. Ontwikkelingen in praktijk en beleid*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Vermeulen, K., Toet, J., & Van Ameijden, E. (2005). *Eindrapportage Hostelonderzoek Utrecht. Beter af met bad, bed, brood en begeleiding?* Utrecht: GG&GD.
- Widdershoven, G., Berghmans, R. L. P., & Molewijk, A. C. (2000). Autonomie in de psychiatrie. *Tijdschrift voor psychiatrie*, 42(6), 389–398.
- Winance, M. (2007). Being normally different? Changes to normalization processes: From alignment to work on the norm. *Disability & Society*, 22(6), 625–638. <https://doi.org/10.1080/09687590701560261>